

XIX. YÜZYILDA ZARA ÜZERİNE BAZI BİLGİLER*

Galip EKEN**

Özet : Eski bir yerleşim merkezi olan Zara , Osmanlı döneminde önceleri Sivas merkezine bağlı bir köy iken, 18. yüzyılda Sivaslı kazasının 19. yüzyıl ortalarında ise yapılan bir düzenleme ile Koçgiri kazasının merkezini oluşturmuştur.

Bu incelemede Zara'nın 19. yüzyıldaki fizikî yapısı nüfusu ve ekonomik durumu, Temettüat Defterleri, Hurufat Kayıtları., Salnameler v.s. dönemin kaynaklarının müsaadesi nispetinde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Zara, Sivaslı, Koçgiri, Zaralızâde, Mehmet Paşa Camii, Hacı Hasan Camii

I. Giriş

Bugün İç Anadolu bölgesi sınırları içinde, Sivas şehir merkezine 60 km uzaklıkta bulunan Zara kasabasının ilk çağlara kadar uzanan eski bir yerleşim merkezi olduğu sanılmaktadır¹. Tarihî dönemde Erzincan yolu güzergahında Harput ve Divriği şehirlerine geçişin gerçekleştiği bir konak merkezi olan Zara², 1880-82 yıllarından itibaren de Halil Rifat Paşanın Sivas valiliği sırasında Sivas'tan Karadeniz ve Doğu Anadolu'ya açılan yol kavşağında yer almıştır³.

Selçuklular döneminde Zara'nın, idarî, siyasî ve ekonomik anlamda kayda değer bir yer olduğu bilinmektedir. Osman Turan, dönemin kaynaklarından İbn-i Bibi ve Anonim Selçuknâme'ye dayanarak Anadolu Selçuklu sultanı **Alaeddin Keykubad**'ın (1220-1237) 100,000 akça iradı ve 60 kişilik sipahisi bulunan Zara'yı komutanlarından **Kemalettin Kamyar**'a iktâ olarak verdiğini söylüyor⁴. XIV. asrın sonlarında Sivas hâkimi bulunan Kadı **Burhaneddin Ahmed**, emirlerinden **Kör Bayezid**'in gönlünü almak amacıyla "**Zara ve Todurga vilayetini**" dirlik olarak ona tevcih etmiştir⁵. Öte yandan

* Bu makale 15-17 Mayıs 2003 tarihinde Sivas'ta düzenlenen "Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu" na sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Y.Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD.

¹ **Yurt Ansiklopedisi III**, İstanbul, 1983, C. 9, s. 6839, ayrıca bkz. A. Tuba Ökse, "Sivas'ta Arkolojik Araştırmaların Tarihçesi", **Revak**, Sivas 1993, s. 29; Adnan Mahiroğulları, **Dünden Bugüne Zara**, Sivas 1999, s. 12; **1973 Sivas İl Yıllığı**, Sivas 1973, s. 130.

² Roma çağında Arabisos'tan Sebasteai'ya mühim bir Roma yolu gitmekte ve bunun bir kolu da Zara'dan geçmekteydi; bkz. W. M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, çev. Mihri Bektaş, İstanbul 1960, s. 303-304.

³ Hakkı Acun, "Yolların Kesiştiği Şehir Sivas", **Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu 15-17 Mayıs 2003**, Sivas 2003, s. 23-29; ayrıca bkz. Ali Birinci-A. Turan Alkan, "Halil Rifat Paşanın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti", **Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi VII**, Kasım 1986, s. 97-119.

⁴ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984, s. 341.

⁵ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 259.

Selçuklu dönemi vilâyetleri hakkında **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası** adlı kitabında bilgi veren **Tuncer Baykara**, İbn-i Bibi'den aldığı bilgiden hareketle Zara'yı, **Vilayet-i Niğde**'ye dahil etmektedir⁶. Yine aynı kitabında Baykara, **Anonim Selçukname**'ye göre XIII-XIV. yüzyılların idarî yapısının sübaşılıklara ayrıldığını ve Anadolu'da başta Konya sübaşılığı olmak üzere Aksaray, Sultan-Öyüğü, Kayseri, Sivas ve Erzurum sübaşılıklarının bulunduğu bahsetmektedir. Adı geçen bu sübaşılıkların vilâyetlere ayrıldığını, **Sivas sübaşılığının** ise **Sivas, Havik ve Zara** vilâyetlerinden teşekkül ettiğini belirtmektedir⁷. Bu bilgileri yorumlamak biraz zor görünse de XIII. ve XIV. yüzyıllarda Zara'nın önemli bir yerleşim birimi olduğu sonucu çıkartılabilir. Ancak XVI. yüzyılda Zara'nın "nefs-i Sivas" sancağına bağlı bir "karye" olduğu gözlenmektedir⁸. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Sivas ili kazasının bir köyüdür⁹. 1844 yılına ait temettü kayıtlarında da Sivas ili kazasına bağlı olan Zara¹⁰, 1854 yılında yapılan idarî düzenleme ile Sivas sancağının Koçgiri kazasının merkezi haline dönüşmüştür¹¹.

XVI. yüzyıldan itibaren büyük bir köy olan Zara'da¹² muhtemelen en azından daha o yıllardan itibaren bir cami ya da mescid bulunuyordu. Ancak Zara'daki vakıf eserleri ile ilgili Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivini tararken o yüzyıla ait her hangi bir kayda rastlanmamakla birlikte XVIII. yüzyıla ait belgelerde burada iki caminin varlığına şahit olunmaktadır. Bunlardan biri **Zaralızâde Mehmed Paşa Camii**, diğeri de hurufat kayıtlarında bazen mescid bazen de cami olarak belirtilen **Hacı Hasan Camiidir**. XIX. yüzyıl ortalarında Zara'ya uğrayan Alman seyyah Mordtmann da burada biri minareli olmak üzere iki caminin varlığından bahsetmektedir¹³. Minareli olan **Zaralızâde Mehmed**

⁶ Burada Vilayet-i Niğde'ye bağlı şehirler olarak Sinop, Isparta, Tokat, Tuzağaç ve Zara belirtilmektedir. Bkz. Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara 1988, s. 60.

⁷ Bkz. Tuncer Baykara, **a.g.e.** s. 63.

⁸ **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II**, Ankara 1997, 495.

⁹ Bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi **Hurufat Defteri (VGMA. HD.) 1158/141; 1123/14**

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) **Maliye Varidat Temettuat (ML.VRD.TMT.) 14595 ve 14598 nolu defterler.**

¹¹ Bkz. **Ali Tevfik, Mufassal Memâlik-i Osmaniye'nin Coğrafyası**, İstanbul-1329, s. 516-527'den naklen Ramazan Özey "20. Yüzyılın Başlarında Sivas'ın Tarihi Coğrafyası" **Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu 15-17 Mayıs 2003 Sivas Bildirileri**, Sivas-2003, s. 135; daha sonraki yıllar için bkz. **Sivas Vilayet Salnameleri 1287 Tarihli** s. 54; **1288 Tarihli** s. 76; **1300 Tarihli** s. 78-79; **1304 Tarihli** 76-77; **1308 Tarihli** s. 196-197; ayrıca M. Fahreddin Başel, **Sivas Bülteni**, Sivas 1935, s. 216-217.

¹² Paşa sancağı olan "kaza-i Sivas" a bağlı "karye-i Zara" nın 1530 tarihinde 261 hane, 86 mücerredi köyün büyüklüğünü de ortaya koymaktadır. **387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rûm**, s. 495.

¹³ A. D. Mordtmann, **Anatolien Sekizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)**, Hanovver 1925, s. 459-460; karşılaştırm **Adnan Mahiroğulları, Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001, s. 90.

Paşa Camii olup, muhtemelen minaresi de daha sonra Zaralızâde Lutfullah Paşa tarafından 1809 yılında yaptırılmıştır¹⁴.

Zaralızâde Mehmed Paşa binası camii olarak hurufat kayıtlarından geçen mâbet, bugün Zara'da **Meydan Cami** olarak bilinmektedir. Bu cami ile ilgili en eski bilgi Haziran 1774 (Rebiyyülahir 1188) tarihlidir¹⁵. Ancak Zaralızâde Mehmed Paşa'nın 1755 tarihinde öldüğü göz önüne alındığında bahsi geçen caminin XVIII. yüzyılın ortalarında yapıldığı söylenebilir¹⁶. Bu cami için Mehmed Paşa'nın Zara'da bulunan hanı vakfettiği anlaşılmaktadır¹⁷. Aynı caminin, kim tarafından ve ne zaman vakfedildiğini tespit edemediğimiz Şahin Ağa boyahanesinin gelirinden de faydalandığı anlaşılmaktadır¹⁸.

Zara'daki **Hacı Hasan Camiine** gelince, burasının ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hacı Hasan binası tabirinden muhtemelen bu isimde bir kişi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu cami ile ilgili en eski bilgimiz Ocak 1760 (Cemaziyyelahir 1173) tarihli hurufat kaydına aittir. Bu belgeye göre bu tarihlerde camide hitabet vazifesini, Şahin Ağa boyahanesi vakfından aldığı günlük iki akçe karşılığında Hüseyin b. Hasan adında bir şahıs yaparken, cemaatin bu işi hakkıyla yerine getirmediğine dair şikayetiyle görevinden alınarak yerine Seyyid Sıddık b. Hüseyin getirilmiştir¹⁹.

Zara'nın fizikî mekânını ifade ederken burada belirtilmesi gereken noktalardan biri de bugün itibarıyla inşaa tarihini ve yerini tam olarak edilmese bile bir de kilise bulunuyordu. 16 ağustos 1859 (17 muharrem 1276) tarihinde Zara Ermenilerinin köylerinde bulunan kilisenin tamir isteğine olumlu cevap

¹⁴ Minare kaidesindeki kitâbede 1809 (1224) yılı olarak verilen tarih büyük bir ihtimalle minarenin yapıldığı tarihi gösteriyor olmalıdır; zira cami ile ilgili daha eski kayıtlar mevcuttur, bkz. **VGMA.HD.** 1158/141

¹⁵ Caminin yapılış tarihini Adnan Mahiroğulları, (**Dünden Bugüne Zara**, s. 188) minaredeki tarihi esas alarak 1809 yılı olarak vermektedir de bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır; bkz. **VGMA.HD.** 1158/141.

¹⁶ Zaralızâdeler üzerine bir araştırma yapan Saim Savaş, Mehmed Paşa'nın 1749, 1750 ve 1754 tarihlerinde üç vakfiye tertip ettirdiğini söylemektedir. Ancak burada Zara'daki bu cami ve vakıfları ile her hangi bir bilgi yoktur. Saim Savaş, "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Ayan Ailesi Zaralızâdeler", **Tarih İncelemeleri Dergisi VIII**, İzmir 1993, s.80-97.

¹⁷ "Sivasili'nde Zara nâm karyede Zaralızâde Mehmed Paşa camiinde karye-i mezburda vakf-ı handan almak üzere yevmi 5 akçe ... ile hatip olan..." bkz. **VGMA.HD.** 1123/14

¹⁸ Haziran 1774 tarihli kayıta Zaralızâde Mehmed Paşa binası camisinde hatip olarak görev yapan Abdullah'a Şahin Ağa vakfının "...boyahane mahsulünden yevmi iki akçe..." verilmesi belirtilmektedir. **VGMA.HD.** 1158/141. Ayrıca bkz. **VGMA.HD.** 1123/14; aynı durum ekim 1800 (cemaziyyelahir 1215) tarihine gelindiğinde de Mehmed Paşa camiinde, caminin vakıf han gelirinden yevmi beş akçe ile Şahin Ağa vakfı boyahane mahsulünden iki akçeye imamet; ve yine yukarıda belirtilen miktardaki akçeye hitabet görevi Abdullah adlı bir şahıs tarafından deruhte edilirken ölümü üzerine oğlu râğbet etmeyince es-Seyyid Halil Halife'ye tevcih edildiği görülmektedir, bkz. **VGMA.HD.** 544/23.

¹⁹ **VGMA.HD.** 1090/80; ayrıca bkz. **VGMA.HD.** 1117/56; 548/62; 1158/141. Yine bu cami ile ilgili 16 şubat 1767 (17 ramazan 1180) tarihli bir mütevellî tayini için bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Evkaf 22204** nolu belge.

verildiğini gösteren bir belgeden²⁰ de anlaşıldığına göre belirtilen tarihin çok öncesinden bir kilisenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca gayr-i Müslim nüfusun sayımlarının kaydedildiği temettü defterindeki bilgilere göre hane 40'da ikâmet etmekte olan Asanoğlu Keyforen(?) ile, hane 86'da Badesar(?), Hane 89'da Kelvartan(?), hane 105'de Elikaboğlu adlı şahısların keşiş oldukları belirtilmektedir²¹. XIX. yüzyılın sonlarında kasabaya uğrayan Vital Cuinet de Zara'da 2 cami, 10 adet mescid, 2 medrese, 1 kilise ve 2'de hıristiyan okulunun olduğunu belirtir. 1308(1890) tarihli vilayet salnamesinde ise bu yıllar itibariyle Zara'da 1 hamam, 2 han, 3 fırın, 2 camii, 5 mescid, 2 medrese, 1 mekteb-i rüştiye, 2 islam, 2 gayr-i Müslim mektebi ve bir kilise ve yine XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra inşa edildiği anlaşılan bir hükümet konağının bulunduğundan bahsedilmektedir²².

Fizikî mekanın tamamlayıcı unsurlarından olan ticaretin gerçekleştiği çarşı ve dükkanlara gelince hiç şüphesiz XIX. yüzyılda da bulunmakla birlikte net sayısı verilememektedir. Ancak 1930'lara gelindiğinde Fahreddin Başel, 166 dükkanın bulunduğunu belirtiyor; bu dükkanlarda 12 demirci, 8 terzi, 8 bakkal, 7 dülger, 6 kalaycı, 5 kunduracı, 5 berber, 4 değirmenci, 4 fırın, 3 tenekeci, 2 nalbant, 2 kuyumcu, 2 sarraf, 2 fotoğrafçı, 2 çarkçı, 1 kiremitçi, attar, sebzeçi ve sair esnaf bulunmaktadır²³.

II. Nüfus

Nüfus, esas itibariyle bir yerleşim biriminin sosyo-ekonomik potansiyelini ortaya koyarken, çoğu kez yine o yerleşim biriminin idari organizasyonundaki yerinin tayininde de önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zara'da XVI. yüzyılda 261 hane, 86 mücerred rakamlarından hareketle yaklaşık olarak 1391 civarında²⁴ ve XVIII. yüzyılda Zara'nın 300 hane ile takriben 1500 kişilik bir ahalisinin olduğunu görüyoruz²⁵. 1844 yılına gelindiğinde 201 hane ile **Müslümanlar (201x5=1005) yaklaşık 1005 kişi, gayr-i Müslimler ise 153 hane ile (153x5=765) 765 kişi** civarında bir nüfusa sahip olup, bu yıllar itibariyle Zara'nın toplam **1770** civarında bir nüfusu olduğu tahmin edilmektedir²⁶. Müslim ile gayr-i Müslim nüfusun mukayesesi yapıldığı takdirde Zara'da yaşayan insanların %56,8'ini Müslümanların,

²⁰ Bkz. BOA. İrade Hariciye 170/9214.

²¹ BOA. ML VRD. TMT. 14598.

²² Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1892. C. I s. 683-685; Zara ile ilgili 19. Yüzyıl sonlarına ait bilgi veren Ali Cevad da kitabında Koçgiri Kazasını bir bütün olarak ele alarak bilgi vermektedir buna göre kazada 2 medrese, 38 okulun varlığından bahsetmektedir bkz. Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaadet 1311, s. 631.

²³ Fahreddin Başel, a.g.e. s. 216-217.

²⁴ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rûm, s. 495.

²⁵ Hrand D. Andreasyan, *Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964, s. 88.

²⁶ Bu rakamlara müslim ve gayr-i müslim temettuat defterlerindeki hane sayısından ulaşılmıştır.

%43,2'sini ise gayr-i Müslimlerin oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca mevcut bu nüfus ile Zara'nın o yıllar itibariyle de oldukça büyük ve kaza merkezi olmaya aday bir köy olduğu söylenebilir. Zaten çok geçmeden XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı idari teşkilatı içinde Koçgiri kazasının merkezi olarak tebâruz edecektir.

XIX. yüzyılın sonlarında Anadolu'yu gezerken Zara'ya da uğrayan seyyah Vital Cuinet kasabada **1286'sının Müslim** (%85,7); **214'ü'nün gayr-i Müslim** (%14,3) olmak üzere **1500** kişi olduğunu belirtir²⁷. Bu sonuçlardan hareketle aradan geçen 45 senelik süreçte kasabanın toplam nüfusunda bir azalma olduğu gibi Müslüman ve gayr-i Müslim nüfusun oransal dağılımında da önemli miktarda gayr-i Müslim nüfusun aleyhine bir azalmanın olduğu görülmektedir. Bunda muhtemelen gayr-i Müslim nüfusun Anadolu'nun daha batı bölgelerine göç etmelerinin payı olmuştur²⁸. XIX. yüzyılın sonlarına doğru hızla azalan gayr-i Müslim nüfus, bugün itibariyle ilçede hiç bulunmamaktadır.

1927 yılında yapılan Cumhuriyet devrinin ilk nüfus sayımında ilçe nüfusu 4703 iken²⁹ bu gün bu rakam 20,000 civarındadır.

Nüfus ile ilgili burada ifade edilmesi gereken noktalardan biri de ailelerin oluşumudur. Her haneyi bir aile olarak ele aldığımızda Zara'da yaşayan 201 Müslüman aileden 44'nün (%21,9) hane reisi sütununda bir kişiden fazla erkek isminin geçtiğini görüyoruz. Bu hanelerden 3'nün oğlu ile 35'nin kardeş ya da kardeşleri ile, 5'inin kardeş çocuğu ya da amca oğlu ile 1'inin de damadı ile birlikte aynı haneyi paylaştıkları gözlenmektedir. Bu anlamda gayr-i Müslimlere bakıldığında ise 18'i kardeşi, 5'i iki ya da daha fazla kardeşi, 1'i amcası, 1'i ise kardeşi oğlu ile olmak üzere toplam 24 hane (%15,7) aynı mekanı paylaşmaktadır.

Buradaki birliktelik sadece vergiye yönelik olarak mı? Yoksa aynı mekanı paylaşan bir aileyi mi oluşturuyorlar? Bu konuda kesin bir şey söylemek zor olmakla birlikte, kanaatimizce aynı çatı altında yaşıyor oldukları yönündedir.

III. Ekonomik Potansiyel

Bir beldenin ekonomik potansiyeli oradaki insanların meşgul oldukları iş alanları ile sahip oldukları hayvanlar, ekip diktikleri tarla, bağ, bahçe gibi tarım sektörü ile ölçülebilir. Bu anlamda Zara'ya bakıldığında XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar bir köy konumunda olduğundan dolayı genel anlamı ile

²⁷ Vital Cuinet, **a.g.e.** s. 623; aynı rakamı Ali Cevad'ın lügatında da görmekteyiz bkz. **Tarih ve Coğrafya Lügati**, s. 631.

²⁸ Ayrıca Donald Quataert'ın belirttiği gibi 18. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı nüfusunun 16. Yüzyıla göre daha nüfusa sahip olduğu, 17. yüzyılda Akdeniz nüfusunda yaşanan genel gerileme çerçevesinde azaldığını ve 19. asırda nispeten bir toparlanma yaşandığını belirtmektedir; bunun Zara için de aşağı yukarı geçerliliği söylenebilir. Bkz. Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul 2002 s. 172-173.

²⁹ **Yurt Ansiklopedisi**, s. 6903.

nüfusta bir meslekî yapılaşma olmadığı gibi, büyük çoğunluk itibariyle herkes, kendisinin sahip olduğu tarla, bostan, çayır gibi alanlarını işleyerek geçimini temin etmektedir. Ancak burada hemen belirtilmesi gereken noktalardan biri, bir köy olarak ele alındığında da diğer Anadolu Osmanlı köyleri ile mukayese edilemeyecek büyüklükte olan Zara'nın hane reislerinin önemli bir miktarının mesleği olduğu gözlenmektedir³⁰.

XIX. yüzyıl ortalarında Zara'da yaşayan 201 Müslüman hane reisinden 68'inin (%34), 153 gayr-i Müslim hane reisinin ise 67'sinin (%43,8) mesleğinin olduğu temettuat defterlerinde kayıtlıdır. Müslüman hane reislerinin meslekleri; amele 1, azaplık ticareti 8, berhava ticareti 1, bostancı 2, sığır çobanı 7, ağnam çobanı 7, davar taciri 1, hamal 6, hizmetkar 15, Asitanede berber 1, Asitanede ekmekçi 1, Asitanede dellak 3, kasap 2, imam 2, duvarcı 1, ziyadeci 1, terzi çırağı 1 olmak üzere toplam 68 kişidir. Gayr-i Müslimlere gelince dellak 12, künhancı 3, natır 1, azap 4, demirci 6, duvarcı başı 1, hamal 1, eskici 2, kuyumcu 1, hizmetkar 4, berber 2, yevmiyeci 1, terzi 2, ekmekçi 7, kalaycı 2, hamal 6, değirmenci 1, Bahçacı 2, dülger 1, sığır çobanı 2, çoban 2, keşiş 4 toplam 67 kişidir.

Aslında bu rakamlar küçük bir yerleşim merkezi de olsa Müslim ve gayr-i Müslim ahalinin meslekî anlamda nasıl bir yapılanma içerisinde olduğunu kısmen de olsa yansıtmaktadır. Müslüman topluluğun yetişkin erkekleri genelde amele, hamal, çoban gibi hizmet sektörü ve büyük bir kesimi de ziraat ile meşgul olmaktadır. Gayr-i Müslim unsurun da aslında önemli bir kısmı hizmet sektörünün içinde olmakla birlikte demirci, duvarcıbaşı, kuyumcu, berber, terzi, ekmekçi, kalaycı, değirmenci, dülger gibi kısmen ihtisas gerektiren alanlarda çalışmakta olup kasabalının bu anlamda ihtiyacı olan hizmetlere cevap vermektedirler. Dikkat çekici bir husus bu alanların hiç birinde Müslümanların çalışmadıklarıdır. Kasabanın Müslümanları ekmeklerini, ya evlerindeki hususi ocaklarında kendileri yapıyorlar ya da gayr-i Müslim unsurun işlettiği fırınlarda temin ediyorlardı. Sadece ekmekçi değil demirci, kalaycı, dülger gibi mesleklerde de hiçbir Müslüman ustanın olmamasından burada yaşayan topluluğun bir bütünlük içinde yaşadıkları ve diğer pek çok Anadolu Osmanlı yerleşim birimlerinde olduğu gibi birbirlerinin ihtiyaçlarına cevap verdikleri anlaşılmaktadır. Ama bu arada yukarıda meslekleri verirken de belirtildiği gibi Müslümanlardan bir terzi çırağının varlığı, Müslüman ahalinin muhtemelen gayr-i Müslim ustalardan bu işleri öğrenmeye başladıklarının işaretidir ki, bu durum her iki topluluk için de doğal olsa gerektir.

Müslüman erkeklerin az da olsa bir kısmının Zara'nın dışına ve özellikle "Asitane" olarak ifade edilen İstanbul'a nafakasını temin için gittiği ve orada değişik iş kollarında çalışmaya başlamalarıdır. İstanbul'a giden Zaralıların ekmekçi, tellak, berber gibi bir takım meslekleri ifâ ettikleri gözlenmektedir.

³⁰ XIX. yüzyılın ortalarına ait (1844) verdiğimiz istatistikî rakamlar Zara'nın 14595 ve 14598 numaralı **Temettuat defterlerinden** alınmıştır.

İşaret edilmesi gereken bir başka nokta ise temettü kayıtlarında aile reislerinin gelir kaynaklarının içine muhtemelen henüz evlendirip ayrı bir ev açmadığı oğullarının geliri de dahil edilmiştir. Bu anlamda 47 gayr-i Müslim aile bulunmaktadır. Bunların 27 tanesi bir oğula, 15 tanesi iki oğula, 5 tanesi üç oğula sahip gözükmektedir. Bu çocukların her birinin mesleği ve geliri bulunmaktadır. Ancak burada en ilginç 24 ailenin 32 çocuğu 'Dersaadet'te' yani İstanbul'da çalışmaktadırlar, bunların 27'si hamamda tellak ya da tellak çırağıdır. Ve bu sadece gayr-i Müslimlere mahsus bir durum olarak ta gözükmemektedir. Müslümanlardan 11 ailenin 12 çocuğundan 9'u İstanbul'un muhtelif hamamlarında tellaklık yapmaktadırlar.

IV. Tarım Alanları

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı tarımı, nüfus yoğunluğu ile mukayese edildiğinde nisbî bolluğu göze çarpan toprak unsuruna karşılık, emek kıt bir üretim anlayışı mevcut bulunuyordu. Öte yandan küçük üretici kesimin hâlâ zirai yapının ana unsurunu oluşturduğunu görmekteyiz³¹. Benzer bir durumun Zara için de geçerli olduğu söylenebilir. Zara'da yaşayan ailelerin mal varlıklarını yukarıda da belirtildiği üzere en başta tarla bostan, çayır ile büyük ve küçük baş hayvanlar oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında aslında Müslim ve gayr-i Müslim ahali arasında çok da bir farkın olmadığını söylemek mümkün olacaktır. Bu durumu rakamlarla ifade edecek olursak 201 Müslüman ailenin 144'ü (%71,6) doğrudan tarımla uğraştıklarını, sahip oldukları ekilebilir araziye ifade eden mezru tarlaya sahip olmalarından anlıyoruz. Öte yandan 57 hanenin (%28,4) ise maalesef mezru tarlası bulunmamaktadır. Gayr-i Müslimlerin ise 153 hanesinden 116 (%74,5) sının mezru tarlası bulunurken 37 hanenin (%25,5) hiç tarlası yoktur.

XVI. yüzyılda bir çift arazi ile 60-150 dönüm arasında değişen bir toprak parçası ifade edilmekteydi³². Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde küçük üretici kesimin tarım kesiminin önemli kısmını oluşturmaktadır. Bu yüzyılın ortalarında Anadolu'da ekili alanların %82'si 60 dönümden daha küçük toprağa sahip olan çiftçi aileler tarafından işletiliyordu³³. Bu anlamda Zara'ya bakıldığında toprağı işleten 144 Müslüman aileden ancak 11'inin yani %7,6'sı 60 dönümün üzerinde toprağı bulunurken, 33 ailenin (%22,9) 40- 60 dönüm arasında, 67 ailenin (%46,5) 20-40 dönüm, 30 (%20,8) ailenin 10-20 arası, 11 ailenin de (%7,6) 1-10 dönüm arasında bir araziye işletiyorlardı. Hemen bu noktada tarım alanına sahip 116 gayr-i Müslim aileden ancak 105 ailenin (%90,5) 60 dönümün altında tarım alanlarına sahip iken, ancak 11 tanesi (%9,5) 60 dönümün üzerinde tarlaya sahip olup bunların işletilmesi ile

³¹ Tefik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul 1998, s.54-55.

³² Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü", **Belleten** C. XXIII (1959) s. 513.

³³ Tefik Güran, **age**. s. 55-57.

uğraşıyordu. Bu arada 31 aile (%26,7) 40-60, 47 aile (%40,5) 20-40, 22 aile (%19) 10-20, 5 ailenin (%4,3) 1-10 dönüm arasında tarlayı ekmekteydi.

Ekilebilir tarlanın dışında bir de ekili olmayan tarlayı ifade eden gayr-i mezru tarla bulunmaktadır. Bu anlamda 49 hanenin 1 dönüm ile 210 dönüm arasında değişen tarlası bulunurken, Müslüman olmayan topluluğa mensup ailelerden ise 120'sinin bu anlamda tarlası bulunmaktadır. Bir de "boz tarla" olarak belirtilen muhtemelen verimli olmadığı için ekilmeyen arazi vardır; Müslüman ailelerden 95'inin, gayr-i Müslimlerden ise 91'inin muhtelif miktarda 'boz tarlası' bulunmaktadır.

Kasabada ikamet eden Müslümanların elinde 1844 (1260) yılı için 4734 dönüm ekili alanı ifade eden mezru tarla bulunurken, nadasa bırakıldığı anlaşılan 1845 yılı için ekileceğini varsaydığımız, 4847 dönüm de gayr-i mezru tarla bulunmaktaydı. Gayr-i Müslimlere gelince toplam 4014 dönümlük mezru ve 4143 dönüm de gayr-i mezru tarlaya sahip oldukları görülmektedir. Müslüman nüfus bu ekilebilir araziden 1844 (1260) yılında 4734 dönümlük araziden 39755 kuruş gelir elde ederken, bir yıl sonrası yani 1845 tarihi için 84924 kuruş gelir elde edileceği var sayılmaktadır. 1845 yılındaki tarla hasılatı 1844 yılında gayr-i mezru tarla olarak görülen ve büyük bir ihtimalle nadasa bırakılan tarla olarak gördüğümüz 4847 dönümlük alanın hasadından elde edilmesi beklenen bu meblağ doğrusu biraz bizi şaşırtmaktadır; zira bir yıl sonra tarladan beklenen gelirin iki misli olması düşündürücüdür. Aslında aynı durum gayr-i Müslim defterlerinde de görülmektedir. 1844 yılında gayr-i Müslimlerin 4014 dönümlük tarlasında 39828 kuruşluk bir gelir söz konusu iken 1845 yılı geliri olarak 4143 dönümden 78173 kuruş bir beklenti söz konusudur. Bu belki de 1844 yılında vergiye esas olarak alınan meblağın biraz düşük tutularak belki de çiftçinin desteklenmesi amaçlanmış da olabilir.

Bu arada kasabadaki tarladan Müslüman çiftçi dönümden ortalama 8,4 kuruş gelir elde ederken, gayr-i Müslim çiftçi 9,9 kuruşluk bir gelir elde etmektedir³⁴. Bu tarlalardan dönüm bazında ne kadar buğday ya da arpa üretildiğine gelince, bunu da temettuat defterlerindeki öşr-i hinta (buğday öşrü) ve öşr-i şa'irin (arpa öşrü) toplamını vergiler kısmında belirtileceği üzere ahaliden ortalama olarak alınan 9 kuruşluk vergi oranıyla çarptığımızda karşımıza üretilen hububatın toplamı çıkmaktadır. Buna göre **939 kile öşr-i hinta x 9 = 8451 kile** buğday ile **338 kile öşr-i şa'ir x 9 = 3042 kile** arpa bulunmaktadır; ki toplam bahsi geçen ekilebilir araziden muhtemelen **11493 kile** hububat çıkmıştır; yine bu rakamlardan hareketle bir dönüm araziden ortalama 2,4 kile hububat elde edilmiş gözükmektedir. Benzeri hesap gayr-i Müslimler için yapıldığında 976,5 kile buğday öşrü x 9 = 8788,5 kile buğday ile 2268 kile

³⁴ Yine Temettuat kayıtları kullanılarak Manisa'nın Uncuboz Köyü üzerine yapılan bir araştırmada mezru tarlanın bir dönümünde yıllık ortalama 34,5 kuruş gelir elde edildiği görülmektedir. Nejdet Bilgili, "Temettuat Kayıtlarına göre Manisa Uncuboz Köyü ve Tarihi Gelişmesi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. XIII, İzmir 1998, s. 128.

arpa, toplam 11056,5 kile hububat elde edildiği görülmektedir; bir dönüm araziden ortalama 2,75 kile hububat elde ettiklerini görmekteyiz.

Bu noktada Zara kasabasının bu yıllarda Müslim ve gayr-i Müslim ahalisi 8748 dönüm mezru, 8990 dönüm ise gayr-i mezru olmak üzere toplam 17738 dönüm ekilebilir araziye sahip idiler. Bir de muhtemelen pek fazla verimli olmadığı için ekilip biçilmeyen boz tarla olarak geçen araziden 1230 dönüm Müslümanların, 1164 dönüm gayr-i Müslimlerin toplam 2394 dönüm arazisi var idi.

Yukarıda ayrıntılı olarak vermeye çalıştığımız tarım alanlarının işletilmesi o gününün motor gücünü oluşturan koşu öküzü ve çok az olarak da koşu camusu ile yapılmaktaydı. Bundan dolayı gerek Müslüman, gerekse gayr-i Müslim toprakla meşgul olan herkesin, eğer maddi imkanı var ise en azından bir çift öküze sahip olmaya çabaladığını biliyoruz. 201 haneye sahip Müslümanlardan 140'ının (%69,5) en azından bir çift öküze, bunlardan bir kısmının ise 3, 4, 5 ve hatta 6'şar adet öküze sahip olduklarını görüyoruz. Bu biraz da pek tabii olarak sahip olunan toprağın miktarı ile alakalıdır. Müslüman ailelerin tarım işletmeciliğinde kullandıkları toplam 402 koşu öküzü ile 26 adet koşu camusuna karşılık gayr-i Müslimlerin 153 haneden 102'sinin (%66,6) 323 koşu öküzü, 16 ailenin de 52 adet koşu mandası bulunuyordu.

Bunların dışında tarım ile ilgili olarak bostan ve çayır alanlarının bulunduğunu görüyoruz. Bölge insanının bahçesi durumunda olup muhtemelen kavun, karpuz ve sebze türü bitkilerini yetiştirdikleri yerler olan bostan alanlarına maalesef çok az ailenin sahip olduğu anlaşılıyor. Müslümanlardan sadece 4 ailenin 2 ile 4 dönüm arasında sahip oldukları bu ziraat alanlarına gayr-i Müslim topluluğundan nispeten fazla ailenin sahip olduğu görülüyor. Bu cemaatten 10 ailenin 1 ile 3,5 dönüm arasında değişen bostanlıkları bulunuyordu. Çayırıklara gelince hayvanlar için ot yetiştirilen bu araziden Müslüman topluluğundan 36 hanenin 10 ile 65 dönüm arasında değişen 1295, Müslüman olmayan unsurdan sadece 7 ailenin 1 ile 4 dönüm arasında değişen toplam 18 dönümlük bir çayır arazisinin bulunduğu tespit edilmektedir.

V. Hayvancılık

Kırsal kesimde ekonomik hayatın önemli bir kısmını da hayvan yetiştiriciliği oluşturmaktadır. İnsanlar besledikleri bu hayvanların neredeyse her şeylerinden faydalandıklarını biliyoruz.

Müslümanların genelde süt ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla besledikleri sağmal inek 143 hanede (%71,1) 283 adet bulunuyordu. 54 hanenin birer, 48 hanenin ikişer, 27 hanenin üçer, 6 hanenin dörder, 2 hanenin beşer 1 hanenin altı, 1 hanenin sekiz, 2 hanenin birer buçuk, 2 hanenin de yarımşar (0,5) ineğe sahip olduklarını görmekteyiz³⁵. Kasabada yaşayan Müslüman haneler ortalama 1,4 oranında sağmal ineğe sahiptirler. Bunun yanı sıra yine bu gruptan 124 adet

³⁵ Muhtemelen bir ineğe iki kişi ortak idi.

kısır inek, 30 adet sağmal manda-camus, 9 adet yaşar manda-camus, 5 adet erkek manda, 154 adet yaşar düve, 109,5 tosun gibi birtakım büyük baş hayvanları bulunuyordu. Bunlara ilaveten Anadolu genelinde olduğu gibi Zara'da binek hayvanı olarak kullanılan merkebe 104 Müslüman aile (%51,7) sahipti. Bunlardan 21 ailenin ikişer, 1 ailenin üç ve geriye kalan 83 ailenin ise birer merkepten toplam 126 adet bulunuyordu. Yine büyükbaş hayvanattan 36 adet kısrakları vardı. Bunlara ilaveten 6 adet buzağı 2 adet dana gözükmetedir. Müslümanlar, küçük baş hayvanlardan 2318 sağmal koyun, 2149 sağmal keçi, 1058 kısır koyun, 366 kısır keçi, 80 koç-teke, 1600 kuzu, 1535 oğlağa sahiptirler.Genel olarak bakıldığında 148 Müslüman ailenin (%74) küçük baş hayvan sahibi olduğunu görüyoruz.

Müslüman olmayan grubun da en temel gelir kaynakları içinde sağmal inek ve sağmal koyun ve keçinin önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Zimmi nüfusun 1238 sağmal koyun, 945 sağmal keçi, 540 kısır koyun, 42 koç-teke 845 kuzu, 724 oğlağı ile birlikte 286 sağmal inek, 61 kısır inek, 21,5 sağmal manda, 13 kısır manda, 137,5 yaşar düve, 146 tosun 14,5 kısırak 6 düve manda, 8 düve malak, 13 erkek malak olmak üzere büyükbaş hayvanı bulunuyordu. Genel olarak bakıldığında gayr-i Müslim 153 haneden 132'sinin (%86,3) en az bir sağmal ineği, 87 hanenin (%56) de koyun keçi gibi küçük baş hayvana sahip oldukları görülmektedir.

Burada işaret edilmesi gereken noktalardan birisi de arıcılıktır. Bugün en azından Sivas ölçeğinde arıcılığın merkezi olarak görülen Zara'da Müslümanlardan 26 hane (%13) toplam 105 kovan, gayr-i Müslim ailelerin ise 16'sı (%11) 66 kovana sahiptirler.

Kasabada sınaî gelirler olarak ele alınabilecek belki de tek gelir kaynağı, “âsiyâb” olarak ifade edilen değirmen işletmeciliğinden elde edilen gelir ele alınabilir. Görüldüğü kadarıyla 1844 yılında Zara'da 3 adet değirmen vardır. Bunlardan biri hane 1'de oturan Ahmed Ağa mahdumu Abdullah Ağanın sahip olduğudur. Abdullah Ağanın yıllık 2320 kuruşluk temettüat gelirinin 1470 kuruşunu değirmen kazancı oluşturmaktadır. Bundan başka kasabada bulunan iki değirmenden biri hane 9'da mukim Çolakoğlu Hüseyin ve kardeşi oğlu Fazlı ve amcası oğlu Mehmed'in ortağı oldukları değirmen, diğeri ise hane 188'deki Hacı Ebubekir ve kardeşleri Mustafa ve Receb'in sahip oldukları değirmendir. Bu her iki değirmenin de yıllık 300 kuruşluk bir gelir elde ettiği gözükmetedir.

VI. Vergiler

Bugün olduğu gibi dün de devletlerin ayakta kalmaları ve bir takım kamu hizmetlerini yerine getirebilmeleri için hiç şüphesiz vergi almaları gerekmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında baktığımızda başta “vergü-yü mahsusa” olarak ifade edilen bir verginin var olduğunu biliyoruz³⁶. Bu fakirü'l-hal, yahut

³⁶ Abdullatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul 1990, s. 108

başkasının ianesi ile geçinenler hariç hemen herkesin maddi mal varlığı esas alınarak tahsil edilen bir vergi olarak karşımıza çıkmaktadır. 201 hane Müslümandan sadece 9 hanesi (%4) böyle bir mükellefiyeti yerine getirememiştir. Kasaba Müslümanları toplam 9122,5 kuruş civarında bir vergü-yü mahsusa ödemektedirler. Gayr-i Müslimlere gelince 153 hanenin 147'si bu vergiyi gelir durumlarına göre ödemekte sadece 4 haneye (%2) fakirliğinden dolayı böyle bir tevziat yapılmamıştı. Gayr-i Müslimlerden toplam 13603,5 kuruş vergü-yü mahsusa toplanmıştır.

Vergü-yü mahsusanın dışında bir de tarla gelirleri ile hayvanattan alınan öşür var ki bunlarda belgelerde “öşür-i hinta”, öşür-i şa'ir” olarak ifade edilmektedir. Müslümanlardan 152 hane (%75,6) öşür vergisine tabi iken 49 (%24) hanenin tarım ve hayvan geliri olmadığı için her hangi bir öşür vergisine muhatap olmadıkları anlaşılıyor. Gayr-i Müslimlere gelince 119(%59) aile, değişik meblağdan bir öşür vergisi ile muhatap olurken 34 aile (%17) herhangi bir öşür ödememektedir. Sivas eyaletinde bu yıllarda hububatta 1/9 ölçeğinde alınmaktaydı. Zara'da Müslümanlar buğday için 939 kile (bunun karşılığı 3768 kuruş) ve 338 kile arpa (671 kuruş) öşür ödemişlerdir. Bu dönemde gayr-i Müslim cemaatin ürettiği hububattan da öşür aldığını görüyoruz. Bu anlamda 976,5 kile buğday karşılığı 3906 kuruş, 252 kile arpaya mukabil 506 kuruş öşür toplanmıştır.

Bu vergilerin dışında bir de gayr-i Müslim unsurun reşit yaşına gelmiş erkeklerinin askerlik hizmetine karşılık olmak üzere ödediği cizye vergisi bulunmaktadır³⁷. Zara'da 286 kişi cizye vermekle mükellef bulunmaktadır. Bunlardan 279'u 30 kuruştan evsat cizye öderken, sadece 7'si 15 kuruştan edna cizye ödemiştir. 20 kişi (%7) ise cizyesini ödeyemeyecek durumda olduğundan her hangi bir cizye alınmadığı anlaşılmaktadır.

VII. Sonuç

Burada XIX. yüzyıl ortalarında büyükçe bir Anadolu Osmanlı köyü olan Zara'nın sosyo ekonomik yapısı ile ilgili bilgi verilmeye çalışılmıştır. Zara da diğer pek çok Anadolu köyleri gibi tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaya çalışan insanların yaşadığı bir mekandır. Ancak nüfusunun büyüklüğü ve belki biraz da coğrafi konumu bu köyün daha sonraları bir kaza merkezi olmasına vesile teşkil edecektir. Dikkat çeken bir başka husus ise o dönem itibariyle pek çok Anadolu kasabasında görülebileceği gibi Zara'da da nüfusun önemli bir kısmı gayr-i Müslimlerden oluşmakta ve ekonomik olarak Müslümanlara yakın bir hayat standardı içinde, Müslümanlarla birlikte hayatlarını devam

³⁷ Osmanlı Devleti'nde cizye ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Cizye”, **DİA**, VIII, s.45-48; Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Çev. Ş. Altundağ, **Belleten**, 3 (1944) s.627-630; Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, **Belleten**, 213 (1991), s.371-391; Abdullatif Şener, **a.g.e.** s. 112-116.

ettirmektedirler. Ancak asrın sonlarına doğru gayr-i Müslim nüfusun sayısının epeyce azaldığı ve XX. Yüzyılın ilk yarısında ise büyük bir kısmı İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlere sonra da muhtemelen yurt dışına gitmişlerdir. Bugün Zara, Doğu Anadolu'ya açılan yol güzergahı üzerinde bulunmasının getirdiği avantajı da kullanarak gelişimini sürdürmektedir.

Abstract : Zara, which is an antique city, was once a village of Sivas in the Ottoman period. However, it was a centre for Sivasili town in 18th century and then it was transferred, by a new regulation, into a centre for Koçgiri town in the middle of 19th century.

In this study we tried to claim Zara's physical structure, population, economical structure in 19th century . Moreover, Temettuat notebooks, Hurufat records Salnames etc... and the other records were all analysed.

Key Words : Zara, Sivasili, Koçgiri, Zaralızâde, Mehmet Paşa Mosque, Hacı Hasan Mosque.

Kaynakça

14595 ve 14598 numaralı **Temettuat defterleri.**

1973 Sivas İl Yıllığı, Sivas 1973.

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) II, Ankara 1997.

A. D. Mordtmann, **Anatolien Sekizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)**, Hanovver 1925,

Acun, Hakkı, "Yolların Kesiştiği Şehir Sivas", **Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu 15-17 Mayıs 2003** , Sivas 2003.

Andreasyan, Hrand D., **Polanyalı Simeon'un Seyahatnamesi**, İstanbul 1964, Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990,

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) **Cevdet Evkaf 22204** nolu belge.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) **Maliye Varidat Temettuat (ML.VRD.TMT.) 14595 ve 14598 nolu defterler.**

Başel, M. Fahreddin, **Sivas Bülteni**, Sivas 1935.

Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara 1988.

Bellekten, 213 (1991),

Bellekten, 3 (1944) s.627-630;

Bellekten C. XXIII (1959)

Birinci , Ali -A. Turan Alkan, "Halil Rıfat Paşanın Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti", **Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi VII**, Kasım 1986,

BOA. İrade Hariciye 170/9214.

BOA. ML VRD. TMT. 14598.

Cevad, Ali, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, Dersaadet 1311,

- Cuinet, Vital, **La Turquie d'Asie**, Paris 1892. C. I s. 683-685;
Dünden Bugüne Zara, Sivas 1999.
Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar",
Güran, Tefik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, İstanbul 1998.
İnalcık, Halil, "Cizye", **DİA**, VIII,
-----, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu",
Mahiroğulları, Adnan, (**Dünden Bugüne Zara**,
-----, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul 2001.
Nedkoff, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)",
Çev. Ş. Altundağ,
Ökse, Tuba, "Sivas'ta Arkolojik Araştırmaların Tarihçesi",
Quataert, Donalt, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul 2002.
Ramsay, W. M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, çev. Mihri Bektaş, İstanbul 1960,
Revak, Sivas 1993, s. 29; Adnan Mahiroğulları,
Savaş, Saim, "XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Ayan Ailesi Zaralızâdeler", **Tarih İncelemeleri Dergisi VIII**, İzmir 1993.
Sivas Vilayet Salnameleri 1287 Tarihli s. 54; **1288 Tarihli** s. 76; **1300 Tarihli** s. 78-79; **1304 Tarihli** 76-77; **1308 Tarihli**
Şener, Abdullatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul 1990,
Tarih İncelemeleri Dergisi, S. XIII, İzmir 1998.
Tarih ve Coğrafya Lügati,
Tevfik, Ali, **Mufassal Memâlik-i Osmaniye'nin Coğrafyası**, İstanbul-1329, s. 516-527'den naklen Ramazan Özey "20. Yüzyılın Başlarında Sivas'ın Tarihi Coğrafyası" **Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu 15-17 Mayıs 2003 Sivas Bildirileri**, Sivas-2003,
Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984,
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi **Hurufat Defteri (VGMA. HD.)** 1158/141; 1123/14
VGMA.HD. 1090/80;
VGMA.HD. 1117/56; 548/62; 1158/141.
VGMA.HD. 1123/14;
VGMA.HD. 1158/141
VGMA.HD. 544/23.
Yurt Ansiklopedisi III, İstanbul, 1983, C. 9,